

דָּבָר יִידיש - לְמַד עֵבְרִית

**אלה פלורסהיים, "תחיית המילים: תרבות היידיש במחנות העקורים",
מרכז זלמן שזר ויד ושם, ירושלים 2020, 330 עמ'**

למרות זאת, התחוללה במחנות אלה תחייה מופלאה. רבים הקימו משפחות חדשות והולידו ילדים, פעילות תרבותית וחינוכית הוקמה יש מאין, תיאטרון ובתי-ספר ועיתונים פעלו בכולם. היידיש הייתה לשפה המחברת בין שרידי יהודי אירופה, שהתקבצו מארצות שונות ודיברו בלשונות שונות.

העיתון היווה אמצעי תקשורת מרכזי באותה תקופה. לא רק בתוך המחנות, אלא גם בינם לבין הסביבה החיצונית, ובינם לבין היישוב בארץ-ישראל והקהילות היהודיות ברחבי העולם. העיתונות שיחקה תפקיד גם במאבק הפוליטי של הניצולים ליציאה מן המחנות ולעלייה לארץ, ושימשה במה ליושבי המחנות עצמם לספר על מה שעבר עליהם, להביע את כאבם, את מחשבותיהם ותקוותיהם.

מכה מוחצת

ספרה של אלה פלורסהיים מתרכז בעיתונות בשפת היידיש שנוסדה במחנות העקורים, תוך שימת דגש על היצירה הספרותית שהכילו, על דברי שירה והגות. כדרכו של מחקר, בחרה המחברת להתמקד בפלח אחד שמתוכו ניתן ללמוד על הכלל, והיא מנתחת לעומק ארבעה עיתונים שהופיעו במחנות

חטא גדול חטאנו ליידיש. המאבק על השפה העברית, שהצליח מעל ומעבר, הותיר את שפת היהודים ואת תרבותה העשירה הרחק מאחור. אין מלמדים יידיש בבתי הספר ודובריה מועטים, לבד מן החרדים שעבורם היא שפת דיבור של יום יום, והם אינם מתעמקים ברבדים הנפלאים של מורשתה הכתובה.

כמה מוסדות מנסים להיאבק בשיכחה, ביניהם תיאטרון ה"יידיש שפיל", בית לייוויק ובית שלום עליכם בתל-אביב, ומכון YIVO שהועבר מווילנה לניו-יורק בראשית מלחמת העולם השנייה (והוא סיפור מרתק בפני עצמו), ומרכז הספר היידי במסצ'וסטס, אך דומה שהם כקול קורא במדבר והשפעתם מועטה.

על רקע זה, מפעים להתוודע לפריחה הגדולה של שפת היידיש ותרבותה דווקא במחנות העקורים שהוקמו בידי בעלות הברית באירופה אחרי השואה, חלקם באתרי מחנות ההשמדה, בהם רוכזו לפי ההערכות כרבע מיליון שרידים מרחבי אירופה. למרות המאמצים, שרר בהם מחסור ותנאי החיים היו קשים. הניצולים איבדו את עולמם ולא ידעו מה צופן להם העתיד, רבים סבלו מתשישות וממחלות, שערי הארץ היו נעולים בפניהם וגם ההגירה לארצות אחרות הייתה כרוכה במכשולים אין ספור.

בעיניהם תרבות יהודית-לאומית, לבין הציונות והשפה העברית.

מה חבל שדווקא בארץ התייחסו לידיש כשפת הגולה ודחקו אותה, לעתים באמצעים נוקשים – החל מראש הממשלה דוד בן-גוריון שהכריז עליה מלחמת חורמה, ועד לבתים הפרטיים בהם הילדים ילידי הארץ התביישו בהוריהם שדיברו יידיש וסרבו ללמוד אותה, דבר שרבים מהם מתחרטים עליו עד היום, כולל כותבת שורות אלה שמכה על חטא על כך שאיננה דוברת את שפת אמה ואביה.

כך אבדה לנו האפשרות לשחות באוקיאנוס הרחב של ספרות היידיש שנוצר במשך דורות והיה יסוד חשוב בעמידתו ובהישרדותו של העם היהודי באירופה במשך דורות של רדיפות ופורענויות. כמה טוב להיוכח שבכל זאת ישנם בקרבנו חוקרות וחוקרים צעירים השולטים בשפת היידיש ומביאים לנו מפרי מחקריהם.

קפה תמורת נייר

הוצאה לאור של עיתון בתנאים של אחרי המלחמה לא הייתה עניין פשוט. נדרשו מאמצים עילאיים להשגת נייר ודיו, והמסע לחיפוש אותיות עבריות היה רצוף מהמורות. כך גם המאמץ לאתר אנשי מקצוע בעלי ניסיון – סדרים, דפסים ועורכים ולמצוא בתי דפוס מתאימים. צריך היה גם לגייס ממון רב כדי לעמוד בהוצאות הגבוהות. פלורסהיים מספרת, כי את הנייר להדפסת העיתונים הראשונים של אונדזרע שטימע בברגן בלזן השיגו

העקורים שהוקמו על אדמת גרמניה. דרכם היא בוחנת את תחיית עולמה של שפת היידיש ותרבותה, שלדבריה "ספג מכה מוחצת בימי השואה, אך לא מכה אנושה" (עמ' 31).

העיתונים שנבחרו הם: אונדזרע וועג (דרכנו), עיתון הוועד היהודי המרכזי של האזור האמריקני; אונדזרע שטימע (קולנו) מטעם הוועד המרכזי באזור הבריטי; לאנדסבערגער לאגער צייטונג (עיתון מחנה לנדסברג); ואונדזרע האפענונג (תקוותנו) של מחנה העקורים אשווגה. לעיתונים אלה היו עשרות אלפי קוראים ועל פי גישתה המחקרית של פלורסהיים, ניתוח התוכן שלהם מלמד לא רק על העיתונים וכותביהם, אלא אף על החברה שמתוכה צמחו.

כך היא מפנה זרקור מיוחד לתרבות היידיש שנוצרה במחנות, למקומה ולתפקידה בחיי יושביהם. ואם ישאל השואל, האם היידיש דחקה את העברית והאם זו נעדרה מן המחנות הללו? מתברר שהשתיים חיו בהרמוניה שהתמצתה בסיסמה שהופיעה תדיר בעיתונים ובמרחב הציבורי: "רעד יידיש – לערן זיך העברעיש" – דבר יידיש – למד עברית.

לשתי השפות ניתן מקום שווה של כבוד ואף של הכרת. כדברי ראובן רובינשטיין, עורך העיתון אונדזרע וועג, שהמליץ להחזיר לילדים את שפת הדיבור ואת תרבות היידיש ובו זמנית להכשירם לקראת חייהם בארץ-ישראל באמצעות לימוד העברית (עמ' 112-113). לא עמדה סתירה בעיני שרידי השואה בין השמירה על היידיש שייצגה

התוצאות ההרסניות של המלחמה, נאחזו אנשי התרבות והספר היהודים במה שראו כניצחון הרוח, שהיה בעיניהם נקמה מסוימת בגרמנים והוכחה שהם נכשלו במשימתם להכחיד את העם היהודי.

ואכן, העיתונים הללו נתנו מקום בולט לספרות, לאמנות ולתרבות. ניתן למצוא בהם פירסום מחודש של יצירות ספרותיות קלאסיות של סופרי יידיש מוכרים, כולל דיון ער בעבודתם, בצד פרי עטם של אנשי רוח שניספו בשואה ויצירות בפרוזה ובשירה של ניצולים שביטאו את חוויותיהם בעת המלחמה. מדורי הספרות הביאו לקוראיהם גם מידע על ספרים חדשים ביידיש שהופיעו ברחבי העולם היהודי ועל אירועי תרבות וספרות.

מבול של שירה

פרק מיוחד (הרביעי) מוקדש בספר להתמודדות עם השואה באמצעות יצירה ביידיש. העיתונים סיפקו במה להלכי הנפש והמאויים הספרותיים של שורדים בעלי יכולת כתיבה והם "נשטפו ממש במבול של שירה שלתוכה ניסה כל אחד לשפוך את צערם והתמרמרותם נגד העולם", כתב אחד העורכים (עמ' 166). פירסום שירים וסיפורים קצרים היה בבחינת ביטוי אישי של היחיד מול האופי הכללי-לאומי של מדורי החדשות והפובליציסטיקה.

אנשים מכל שדרות הציבור שלחו מפרי עטם לעיתונים אלה, כולל נשים שמקומן כמעט נפקד מן המדורים האחרים. חצי שנה אחרי השחרור אף

עורכיו בסחר חליפין, בתמורה לקפה וסיגריות וקופסאות שימורים שחולקו במחנה על-ידי ארגוני הסיוע. ואף רישיון מטעם השלטונות - האמריקנים או הבריטים - היה הכרח להשיג, הם אמנם לא הטילו צנזורה, אך לעתים הגבילו את מספר העותקים. כל זאת, לפני שנמצאו הכותבים והיוצרים שימלאו את העיתון בתוכן. אך למרות המכשולים ובעזרת כושר המצאה ויצירתיות, התפתחה העיתונות במחנות והיה לה ביקוש רב. הדחף להוציא עיתון לא נולד יש מאין, הוא המשיך מסורת ארוכה של עיתונות יהודית במזרח אירופה לפני המלחמה, אשר מילאה תפקיד פעיל בחיי החברה, הפוליטיקה והתרבות של הקהילות ברחבי היבשת. עשרות יומונים ועיתונים הופיעו בפולין ובלטיא ובארצות נוספות בתפוצה של מאות אלפי גיליונות, כאשר המובילים היו ללא ספק עיתוני היידיש שהאפילו על עיתוני העברית והפולנית (עמ' 68).

משמעות מיוחדת מצאו הכותבים והקוראים בעצם הדפסת עיתונים באותיות עבריות על אדמת גרמניה אחרי השואה. "אוצרות הספרים היקרים והנדירים ביותר עלו באש, אך לא רוחנו הנצחית, אותיות האש המכושפות!... המילה היהודית והכתב הנצחי קושרים אותנו שוב יחד עם הציבור הגדול של אחינו הקרובים והרחוקים... שידע העולם שאנו חיים, נותרנו בחיים!" כתב ההיסטוריון ישראל קפלן עם צאת הגיליון הראשון של אונדזרע וועג (עמ' 131).

נראה, כי בהיעדר כוח צבאי ולנוכח

"מיט", שעברה בין המחנות ובשנים הספורות של פעילותה רשמה כ-400 אלף צפיות. אחד משחקניה הבולטים היה ישראל בקר שהיה לימים במאי ושחקן בולט ב"הבימה" (עמ' 195-191). דברי הסיכום שלה מזכירה פלורסהיים את ספרו של חוקר תרבות היידיש פרופ' דוד רוסקיס "אל מול פני הרעה", בו סקר את דרכי התגובה של היהודים במזרח אירופה למשברים ולפורענויות שפקדו אותם מסוף המאה התשע עשרה ועד לשואה. הוא מצא שהחוט המקשר ביניהם היה למרבה ההפתעה דווקא הספרות לסוגיה השונים - שירי עם וקיינות, סיפורת ומחזות וגם חזון נבואי: "הספרות נעשתה תוך זמן קצר לאמצעי ביטוי חשוב בקרב עמנו וגם כלי הגנה בעת משבר" (עמ' 286).

לפיכך, היא אומרת, היצירה ביידיש שימשה עבור העקורים גשר כפול - הן למורשת הספרותית שכמעט הושמדה והן למסורת היסטורית של תגובה תרבותית וחברתית נוכח קשיים (עמ' 287). ואם יורשה לי להוסיף - גם בתקופת השואה עצמה חוט זה לא ניתק. בזמנים הנוראים ביותר המשיכו יהודים בגטאות לכתוב, לחקור, להעלות מחזות, לשאול ספרים בספריות, לנגן ולשיר ולקיים ערבי תרבות וספרות בצל המוות.

אזכיר בהקשר זה דמות שאינה מוכרת די לציבור בישראל, זליג קלמנוביץ' שכונה "הנביא של גטו וילנה", שהיה חוקר ובלשן של היידיש וספרותה וממייסדי YIVO בוילנה בשנות העשרים של המאה הקודמת. כל ימיו בגטו המשיך

הוכרזה תחרות כתיבה מטעם הוועד היהודי המרכזי שישב במינכן, בה נאמר כי "על התוכן לתאר את חייהם של היהודים בזמן המלחמה בגטאות, במחנות הריכוז, במחנות העבודה, במחנות הפרטיזנים ובכל מסגרות החיים האחרות" (עמ' 171). בצד זה, ביקשו העיתונים מקוראיהם גם להעלות על הכתב את קורותיהם, לאו דווקא בצורה ספרותית, וכך החל למעשה המפעל הגדול של איסוף עדויות מיד לאחר המלחמה על-ידי ועדות היסטוריות, עדויות המהוות מקור היסטורי חשוב לחוקרים עד היום. כמה מן העדויות הללו אף פורסמו בעיתוני היידיש, חלקן התפרשו על פני כמה גיליונות והביאו בפני הקוראים סיפורים אישיים ממקור ראשון, סמוך מאוד לזמן האירועים.

להקה נודדת

דרך נוספת לפרוק את המטען הכבד של חוויות השואה הייתה באמצעות התיאטרון, גם זו חלק ממסורת שהחלה לפני המלחמה ונמשכה בגטאות בזמנים הקשים ביותר. תיאור מרגש של יצירת התיאטרון הראשון במחנה העקורים בברגן בלזן נכתב בידי איש התיאטרון נורברט הורוביץ: "לאחר השחרור נפגשים חברים מוכי טיפוס וחלשי גוף; הם בקושי מצליחים להישאר בחיים ועם זאת הם נמשכים לתיאטרון היידיש. כך נפגשים מורה לשירה, מומחה לריקוד, שחקנים חובבים ומוזיקאים חובבים או מקצועיים - וכמו בכישוף נוצר תיאטרון היידיש" (עמ' 187). הוקמה גם להקת התיאטרון הנודדת

של הזנחה, הדחקה והשכחה. זאת, מתוך הכרה שמדובר בקורפוס עצום של תרבות יהודית, חלק חשוב מן מורשת הספרותית והחברתית שלנו, שהתעלמות ממנו מותירה חלל עצום ברצף ההיסטורי ומנתקת את הישראלים מעברם.

ד"ר אלה פלורסהיים היא העורכת הראשית של הוצאת יד ושם. ספר זה הינו עיבוד של עבודת הדוקטורט שכתבה באוניברסיטה העברית בהדרכתן של פרופ' חוה טוריאנסקי ופרופ' חגית לבסקי. הספר עמוס בהערות שוליים מפורטות ובביבליוגרפיה עשירה לטובת קוראיו המדקדקים, ובה בעת כתוב בשפה בהירה ושווה לכל נפש המקלה על "עמך" המתעניינים בנושא.

הספר מצטרף למדף ההולך ומתמלא של מחקרים על שארית הפליטה, המאירים את מאבק השורדים לשיבה לחיים, לא רק פיזית ונפשית, אלא גם, ואולי בעיקר, בכוח הרוח וההחייאה מחדש של התרבות היהודית, שהיידיש מילאה בה מקום מרכזי.

ד"ר שרה אוסצקי-לזר

לכתוב, בנוסף ליומנו האישי ששרד, גם מחקרים על סופרים כ-י. ל. פרץ ומנדלי מוכר ספרים. הוא אירגן ערבי ספרות בהם הטיף לקהל שומעיו, כי זוהי דרך ההתנגדות ההיסטורית של העם היהודי וכי סופה של הרוח לנצח. לכן גם התנגד למחתרת שביקשה להילחם בנשק נגד הגרמנים באומרו כי אין לכך כל סיכוי, וכי חשוב יותר להיאחז בתרבות, אותה לא יוכלו הגרמנים להשמיד.

קשה שלא להשתאות נוכח תעצומות הנפש שגייסו יהודים בתקופת השואה ואחריה כדי להשתתף בפעילות תרבותית, להעלות על הכתב את מה שעבר עליהם ולקרוא בכתבי האחרים. לא נותר לי אלא לשוב ולהביע צער על כך שרוב מכריע של בני הדור השני והשלישי בישראל אינם יכולים להינות מפרי היצירות הללו, שרק מעט מזעיר מהן מתורגם לעברית.

התעוררות מחודשת

נחמה פורתא נמצא אולי בתופעה המעניינת, שבשנים האחרונות ישנה התעוררות מחודשת, הן בארץ והן בארה"ב, של לימוד יידיש, אחרי שנים